

ПРОБЛЕМА НАУКОВОГО СТАТУСУ ПСИХОАНАЛІЗУ В АКАДЕМІЧНОМУ СВІТІ: СУПЕРЕЧКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджується проблема розвитку психоаналізу в контексті сучасної академічної науки. Розкрито передумови становлення психоаналізу як методу дослідження несвідомих структур психіки, погляди З. Фрейда і його сучасників на науковий статус психоаналізу. Обґрунтовано теоретичні витоки психоаналітичної парадигми в системі постнекласичного розвитку науки і нового стилю наукового мислення, зокрема пробабілізму та фаллібілізму. Зроблено висновок, що дослідження психоаналізу в науковому полі є необхідною умовою розвитку постнекласичної наукової парадигми.

Ключові слова: психоаналіз, несвідоме, психологія, наука, фаллібілізм, пробабілізм, фальсифікаціонізм, З. Фрейд.

Постановка проблеми. Глибинна реформа усіх ланок освіти в Україні поневолі торкнулася й науки як найбільш консервативної сфери. Наукові суперечки щодо тотального плагіату в дисертаціях, зростання т. зв. псевдонаукових досліджень спонукає до розгляду проблеми психоаналізу і його наукової методології в контексті сучасної постнекласичної (постмодерністської) парадигми. Враховуючи факт того, що різні аспекти психоаналізу уважно досліджуються в контексті філософських, мистецьких і медичних наук, постає питання про доцільність вивчення психоаналізу в контексті психолого-педагогічних дисциплін. Вирішення проблеми наукового статусу психоаналізу, як академічного або псевдонаукового вчення, уможливить його розгляд у науковому полі гуманітарних наук, насамперед, педагогіки і психології.

Поодинокі спроби інтегрувати психоаналіз у науковий психолого-педагогічний простір України належать А. Вертелю, Т. Левченко, О. Петренко, Т. Хомуленко та ін. У дисертаціях О. Безлюдного, А. Растрігіної та І. Шпичак побіжно зазначається про існування психоаналітичної педагогіки. Таким чином, проведення досліджень із проблем інтеграції педагогіки і психоаналізу відбуваються, проте не поглиблюються. Найбільш уважно ця проблема розкрита у дослідженнях О. Фільца [10] і російських учених, насамперед Н. Автономової [1] та О. Руткевича [8].

Мета статті – розкрити еволюцію та сутність методу психоаналізу в контексті сучасної постнекласичної наукової парадигми.

Під час дослідження використано комплекс теоретичних методів: теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури, системний аналіз факторів розвитку психоаналізу, діахронічний аналіз еволюції психоаналізу як філософської концепції.

Виклад основного матеріалу. Становлення психоаналізу як філософської концепції та методу

роботи з несвідомими пластами людської психіки припало на епоху Нового Часу, коли в культурі, науці та мистецтві панували ідеї позитивізму з яскраво вираженим емпірико-логічним забарвленням. Найбільшого поширення в науці наприкінці XIX ст. набули такі об'єктивні методи, як спостереження, експеримент, опитування, класифікація, систематизація та ін., тоді як типово психоаналітичний метод герменевтики ототожнювався з теорією ймовірності та квантовою фізикою, що визначалися як псевдонаукові [6, с. 366].

Безумовно, виникнення психоаналізу як методу роботи з несвідомими структурами психіки і своєрідного культурно-філософського вчення наприкінці XIX ст. змінило світобачення в епоху Нового часу. Якщо раніше Епоха Відродження проходила під знаком гуманістичних ідей і знаменувала появу гармонійно розвиненої особистості, яка рівною мірою була фізично, інтелектуально і морально зрілою, то погляди вчених і митців Нового часу, трансформуючись від пізнання навколишнього світу у пізнання людини як суб'єкта буття, розкрили її недовершеність, слабкість, вразливість. Таке ставлення до людини було спричинене переважно зростанням впливу теоретичних положень психоаналізу на філософію, культурологію, лінгвістику, соціологію та інші науки.

Друга половина XIX ст. увійшла в історію як час відокремлення від філософії самостійної науки про розкриття основних елементів психічного життя людини – психології. Виникнення психології зусиллями В. Вундта у 1879 р. було спричинене зростанням інтересу до внутрішнього світу людини та її свідомої сфери життя. У першій психологічній лабораторії, що діяла на базі Лейпцизького університету, предметом дослідження була виключно свідомість, вивчення якої відбувалося завдяки використанню методу інтроспекції. Те, що залишалося за межами безпосереднього досвіду людини та інтроспекції, вважалося ненауковим і

не підлягало подальшому вивченню у стінах лабораторії.

Як альтернатива експериментальній психології В. Вундта та дослідженням свідомості, на межі XIX – XX ст. виникає психоаналіз, який у центр психічного життя людини поставив сферу несвідомого. Зародившись у надрах психіатрії, психоаналіз спочатку вбачався як метод роботи з психічнохворими людьми. Порівняно з іншими психологічними школами, які поставали в лабораторіях і бібліотеках, відстоюючи ідеали чистої науки, психоаналіз розвивався як антагонізм. Предметом його дослідження була аномальна поведінка, яка не викликала особливого інтересу у прихильників інших психологічних шкіл. Основним методом було клінічне спостереження, а не контрольований лабораторний експеримент. Мета ж психоаналізу вбачалася у дослідженні несвідомого, яке залишалося поза увагою інших дослідників. Зокрема, В. Вундт та Е. Тітченер ігнорували проблему несвідомого через його недоступність методу інтроспекції, учень Дж. Дьюї Дж. Енджелл, у своєму підручнику з психології (1904) приділив несвідомому менше двох сторінок, а біхевіорист Дж. Уотсон трактував несвідоме як невербалізовані дії індивіда [12, с. 390].

Думка З. Фрейда щодо наукового статусу психоаналізу розкрита в останній лекції його праці «Вступ до психоаналізу» (1917). У тридцять п'ятій лекції, присвяченій проблемам світогляду, З. Фрейд стверджує: «Як спеціальна наука, як галузь психології – глибинної психології або психології несвідомого – він (психоаналіз – *Е. Н.*) абсолютно неспроможний виробити власний світогляд, він має позичити його у науки. Однак науковий світогляд вже мало підпадає під наше визначення <...>. Він стверджує, що немає ніяких інших джерел пізнання світу, крім інтелектуальної обробки уважно перевірених спостережень, тобто того, що називається дослідженням, і не існує ніяких знань, які є результатом одкровення, інтуїції або передбачення» [11]. Загалом, З. Фрейд вважав психоаналіз частиною «єдиного наукового світогляду» і, якщо притримувався певної філософської традиції, то це були традиції матеріалізму та натуралізму. Те, що психоаналіз не є ні природничою, ні соціальною наукою, ще не значить, що він позбавлений всякого змісту [8, с. 13].

З. Фрейд розробляв психоаналіз не стільки як наукову теорію, а, насамперед, як терапевтичну практику, спрямовану на допомогу у виявленні й опрацюванні травматичних переживань. Критикуючи усталену на початок XX ст. науку за її, з одного боку, містичність, а з іншого – натуралістичність, З. Фрейд основною метою психоаналізу вбачав дослідження тієї позасвідомої сфери, яка не залежала від об'єктивної дійсності. Намагаючись встановити причинно-наслід-

кові зв'язки між свідомістю і поведінкою, З. Фрейд наголошував, що одним із показників психоаналізу як науки є здатність встановлювати факти, тлумачити їх причини і передбачати наслідки [1, с. 61]. Однак виокремлені З. Фрейдом три складові частини психоаналізу – пізнавальний, лікувально-практичний і соціально-культурний – не були інтегровані в єдину наукову теорію. Більше того, кожен із цих напрямів став предметом суперечок між прихильниками різних психоаналітичних шкіл, кожна з яких претендувала на право володіння істиною в розумінні несвідомого [10, с. 75].

Розвиток психоаналізу у XX ст. окреслив чіткі територіальні межі розуміння і тлумачення сфери несвідомого. Виняткову медико-біологічну спрямованість сповідували психоаналітики розвинених англосовітських країн, тоді як у Франції переважало ставлення до психоаналізу як до соціально-культурного явища, яке вивчали в університетах для розуміння теоретичних та етичних проблем розвитку суспільства. Тому, як стверджує О. Фільц, цілком закономірно, що каменем спотикання для психоаналітиків стала абсолютна неможливість «унаочненої верифікації» психоаналітичних гіпотез, оскільки природу несвідомого неможливо ані побачити, ані виміряти, ані відчутти. Психоаналіз не придатний і до статистичної перевірки, яка є загальнонауковою методологією верифікованих гіпотез. Переважно ж індивідуалізований підхід психоаналізу спонукав до того, що, як окрема наука, психоаналіз не дозволяє ані стандартизувати процес психоаналітичної взаємодії, ані виокремити однозначні висновки з емпіричного матеріалу [10, с. 75].

Сучасний розвиток науки позначається протилежними до ідей позитивізму тенденціями. Як зазначає Л. Ваховський, ідеї раціоналізму, як базової характеристики європейського модернізму, що ґрунтувалися на поглядах безкінечного оновлення та педагогічного інструменталізму в освіті, втратили свою популярність і були поступово змінені постмодерністськими ідеями символізму та романтизму [2, с. 62–63]. Завершення промислового перевороту, зміни на політичній карті внаслідок подій Першої світової війни, соціально-економічна криза повоєнних років, колоніальні війни та інші фактори разом сприяли пошуку нових підходів в освіті та вихованні. Внаслідок зростання демократичних настроїв та ідей гуманізму в країнах Західної Європи усталилася система реформаторської педагогіки, в межах якої і розвивалася психоаналітична педагогіка. В академічних колах почали усталюватися нові стилі наукового мислення, насамперед, пробабілізм, який сповідував ймовірнісний підхід, неминучість випадку і статистичної помилки, а також фаллібілізм, згідно з яким будь-яке наукове знання не є остаточним, а лише проміжною інтерпретацією істини. Як стверджує

І. Лакатош: «У пробабілізмі є дещо привабливе: замість різких чорно-білих відмінностей між наукою і псевдонаукою він розглядає безперервний перехід від поганих теорій із низькою ймовірністю до хороших теорій із високою ймовірністю» [4, с. 3]. Таким чином, нова наукова методологія наблизилася до ідеї фальсифікаціонізму К. Поппера, відповідно до якої знання позиціонуються як наукові виключно у тому разі, якщо є експеримент, що спростовує зміст теорії.

Важливим аспектом теоретичних ідей К. Поппера і його наукового фальсифікаціонізму, а також теорій наукової революції Т. Куна і пробабілізму І. Лакатоша, є критика неопозитивістських уявлень про методологію науки та її предмета за обмеженість вихідних передумов. Зважаючи на це, як зазначає Г. Федотова, у працях багатьох дослідників розвивається концепція методології, сформована на принципі діяльності та спрямована на становлення методології як систематичної теорії науково-дослідної роботи [9, с. 9].

Визначальна ідея наукового фальсифікаціонізму полягає у пошуку фактів, якими не можна пояснити існуючу теорію. Таким фактом для психоаналізу є неможливість виміряти сферу несвідомого. Ключова теорія класичного (ортодоксального) психоаналізу про панування несвідомих конструктів надалі стала підґрунтям для інших психоаналітичних течій, які не стільки заперечували теорію З. Фрейда, скільки доповнювали існуючу «материнську» теорію, інакше проставляючи акценти на користь індивідуального, терапевтичного, соціального або культурного компонентів психоаналізу.

Обґрунтовуючи науковий статус психоаналізу через теорію фальсифікаціонізму, О. Фільц наводить приклади теоретичних стовпів, на яких тримається психоаналіз. Такими стовпами є концепція несвідомого, структурна будова людської психіки, універсальність процесів опору та перенесення, що виникають у процесі психоаналізу. «Захисним шаром» усталених науково-теоретичних стовпів психоаналізу є сформовані психоаналітичні підходи, напрями та школи, якими можна нехтувати для збереження внутрішнього ядра. На сучасному етапі розвитку психоаналізу нараховується понад 50 різних течій. Найбільшого впливу та поширення здобули теорії об'єктних відносин (М. Кляйн, Д. Віннікотт, Р. Фейрберн та ін.), аналітичної психології К. Юнга, індивідуальної психології А. Адлера, структурного психоаналізу Ж. Лакана, діалектичного гуманізму Е. Фромма, соціокультурної теорії К. Хорні та ін. Менше поширеними є теорії характероаналізу В. Райха, селфпсихології Х. Когута, трансактного аналізу Е. Берна, групового аналізу І. Ялома, неопсихоаналізу Х. Шульц-Хенке та ін.

Загальновідомо, що кожна наука характеризується багатогранністю, має свої функції, задачі, «мірності», термінологію. Її пізнавальними елементами є наявність наукової ідеї, гіпотези, отриманих фактів, методики проведення експерименту тощо. Як система знань, наука має свою структуру і включає різні складники: наукові закони і факти, категорії як найбільш загальні поняття, принципи (постулати, правила), теорію як систему знань [7, с. 12–13]. Як зазначає І. Рассоха: «Важливою рисою науки є її активний пошуковий характер. Вона повинна постійно змінюватися і розвиватися, знаходити нові рішення, результати» [7, с. 6]. Традиційним є поділ наук на три класифікаційні блоки: 1) логіко-математичні (логіка, математика, теорія систем, програмування та ін.); 2) природничі (фізика, хімія, біологія, географія, етнографія та ін.); 3) гуманітарні (філософія, культурологія, філологія, релігієзнавство та ін.). За своєю формою науки умовно поділяються на фундаментальні, що орієнтуються на теоретичний пошук, відкриття нових закономірностей і законів, і прикладні, які пов'язані з практикою і розробкою впровадження отриманих результатів.

Досліджуючи статус психоаналізу як наукової парадигми, можемо визначити його прикладний характер, а також його місце у системі як природничих, так і гуманітарних дисциплін. Як природничу науку, психоаналіз цікавить, насамперед, потаємна, несвідома сторона людської психіки. Гуманітарна складова частина психоаналізу виявляється у його впливі на методологію типових гуманітарних наук і світогляд людини. Якщо основними одиницями виміру або «мірностями» природничих наук є метр, секунда, грам, джоуль тощо, то визначальною мірою в гуманітарних науках є людина. Саме людина є «мірилом речей» і базовою одиницею у психоаналізі. Відповідно – як зазначає О. Фільц – лише базові деривати позасвідомих потягів можуть бути чуттєво пізнані та більш-менш точно виміряні, а тому кваліфіковані та феноменологічно описані [10, с. 80–81].

Дослідивши історію сучасної психології, американський учений Т. Ліхі не оминув увагою проблему протиріччя і взаємодії психоаналізу з академічною наукою. У своїй праці дослідник акцентує увагу на тому, що термінологія й ідеї психоаналізу пронизують сучасні психологічні дослідження, причому їх вплив на академічну психологію залишається мінімальним. Така ізоляція психоаналізу від академічної психології посприяла тому, що психоаналіз почав розвиватися як галузь медицини, проти чого був З. Фрейд. Описуючи спробу С. Розенцвейга експериментально перевірити психоаналіз, З. Фрейд зауважив, що такі намагання не є для психоаналізу ні корисними, ні шкідливими, оскільки психоаналіз ґрунтується на достовірних спостереженнях, а тому не залежить від експеримен-

тального підтвердження. Така позиція З. Фрейда посприяла тому, що психоаналіз остаточно ізолювався від академічної науки [3, с. 131–132].

Ставлення до психоаналізу як до науки не є однозначним і сьогодні. Позиції скептиків ґрунтуються на тому, що емпіричні методи дослідження не підтверджують оригінальні ідеї психоаналізу, зокрема психосексуальну теорію розвитку особистості й Едипів комплекс. Малодоказовим є базовий інструментарій психоаналізу: перенесення, катарсис, метод вільних асоціацій та ін. Існує думка, що клінічні результати, які отримав З. Фрейд, систематично спотворювалися на користь теорії несвідомого конфлікту та інфантильної сексуальності. Найбільш радикальні скептики психоаналізу стверджують, що З. Фрейд свідомо підробив клінічний матеріал, а його ідеї були хибними навіть тоді, коли він їх публікував [13]. Останнім аргументом скептиків є факт, що за життя З. Фрейда не було визнано світовим науковим співтовариством. У 1930 р. його було нагороджено престижною премією імені Й. Гете за внесок у літературу, а 1935 р. визнано почесним членом Лондонського медичного королівського об'єднання. Визнання з інших організацій З. Фрейд не отримав.

Прихильні до ідей психоаналізу як науки дослідники стверджують, що теоретичний спадок З. Фрейда визнано більшістю учених, зокрема такі проблемні питання, як існування несвідомого, важливість конфлікту й амбівалентності у поведінці людини, формування особистості дорослого в дитинстві тощо [14]. Беззаперечно, що психоаналіз суттєво еволюціонував у подальших розвідках неофрейдистів і представників інших шкіл, однак так само тривають суперечки, чи стали ідеї послідовників З. Фрейда більш науковими порівняно з класичним психоаналізом.

Дослідивши наукові праці українських учених, ми дійшли висновку, що проблема психоаналізу у науковій площині подібна до проблеми розвитку педології після 1936 р. – інтерес до проблеми дослідження є, проте публічність її розкриття неприпустима. Як свого часу педологи мали перекваліфікуватися у педагогів, так у сучасних умовах психоаналітики, для збереження наукового статусу, перекваліфіковуються переважно у філософів, психологів, психіатрів і культурологів. Лише в таких умовах більшість із них продовжують свою діяльність у рамках клінічного, філософського або прикладного психоаналізу.

У статті «Психоаналітичні теорії розвитку особистості та психіки» академік НАПН України С. Максименко стверджує: «Найбільш визнаною й авторитетною є глибинна психологія, у межах якої процес формування і розвитку особистості висвітлено досить фундаментально» [5, с. 8]. Здійснивши теоретичний аналіз найбільш попу-

лярних психоаналітичних теорій розвитку особистості, зокрема класичного і юнгіанського психоаналізу, вчений зазначає, що головна відмінність між науковими позиціями З. Фрейда і К. Юнга стосується питання ключових чинників формування особистості [5, с. 15]. С. Максименко вважає, що нехтування К. Юнгом традиційними науковими методами було певним зухвальством, а його теорія, з містично-релігійною основою, була ще менше прийнята науковцями порівняно з теорією З. Фрейда [5, с. 17]. Таким чином, можемо стверджувати, що позиція директора Інституту психології імені Г.С. Костюка щодо наукового статусу психоаналізу не є однозначною, як і в усьому світі. Одночасно розвиток глибинної психології в Україні, захист дисертацій із проблем психоаналітичної педагогіки в Росії, дипломних робіт в університетах найбільш розвинених країн світу та інше сприяє подальшому вивченню взаємодії психоаналізу і педагогіки в контексті академічної науки, особливо в межах популярної у XXI ст. постнекласичної наукової парадигми.

Висновки. Розкривши еволюцію психоаналізу від початку ХХ ст. до сьогодні, доходимо висновку, що дослідження психоаналізу в контексті академічної науки не відбувалося, зважаючи на експериментальний характер останньої. Сучасна зміна наукової парадигми на постмодерністську, як стверджує Л. Ваховський, має посприяти утвердженню психоаналізу в науковому полі академічних психолого-педагогічних досліджень. Зважаючи на становлення «Нової української школи», зростання уваги до проблем інклюзивного навчання, взаємодії з девіантними учнями, актуальною є проблема вивчення інтеграції психоаналізу і педагогіки. Враховуючи примат гуманізму в навчально-виховному процесі, необхідним є дослідження психоаналітичної педагогіки як самостійного напрямку альтернативної освіти. Актуальність вивчення цього напрямку зростає, зважаючи на те, що під час першого Міжнародного психоаналітичного конгресу (Зальцбург, 1908), відбувся виступ угорського психоаналітика Ш. Ференці на тему «Психоаналіз і педагогіка», в якому він піддав критиці моралізаторське виховання, що, на його думку, невротизувало здорових людей і призводило до «інтроспективної сліпоті».

Література:

1. Автономова Н.С. К спорам о научности психоанализа. Вопросы философии. 1991. № 4. С. 58–75.
2. Ваховський Л.Ц. Модернізм як методологічний проект радянської педагогіки. Історико-педагогічний альманах. 2010. Вип. 1. С. 61–65.
3. Лихи Т. История современной психологии. СПб: Питер, 2003. 448 с.

4. Лакатос И. Наука и псевдонаука. Выступление в радиопрограмме Открытого университета 30 июня 1973 г. / Центр изучения древней философии и классической традиции. Новосибирск. URL: <http://nsu.ru/classics/pythagoras/Lacatos.pdf>.
 5. Максименко С.Д. Психоаналітичні теорії розвитку особистості та психіки. Проблеми сучасної психології. 2015. Вип. 28. С. 7–20.
 6. Мамардашвили М.К. О психоанализе. Отечественный психоанализ. СПб.: Питер, 2001. С. 365–386.
 7. Рассоха І.М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень»; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Х.: ХНАМГ, 2011. 76 с.
 8. Руткевич А.М. Научный статус психоанализа. Вопросы философии. № 10. С. 9–14.
 9. Федотова Г.А. Методология и методика психолого-педагогических исследований. Великий Новгород: НовГУ, 2010. 114 с.
 10. Фільц О., Мединська Ю. Проблема наукового статусу психоаналітичної парадигми. Психологія і суспільство. 2014. № 4. С. 75–84.
 11. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. СПб.: Питер, 2005. 384 с.
 12. Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии / под ред. А.Д. Наследова. СПб.: Изд-во «Евразия», 2002. 532 с.
 13. Kihlstrom J.F. Is Freud still alive? No, not really. URL: <http://ist-socrates.berkeley.edu/~kihlstrm/freuddead.htm>.
 14. Westen D. The scientific legacy of Sigmund Freud: Toward a psychodynamically informed psychological science. Psychological Bulletin. 1998. № 124 (3). P. 333–371.
-

Нелин Е. В. Проблема научного статуса психоанализа в академическом мире: споры и перспективы

В статье исследуется проблема развития психоанализа в контексте современной академической науки. Раскрыты предпосылки становления психоанализа как метода исследования бессознательной структуры психики, взгляды З. Фрейда и его современников на научный статус психоанализа. Обоснованы теоретические истоки психоаналитической парадигмы в системе постнеклассического развития науки и нового научного мышления, в частности пробабиллизма и фаллибиллизма. Сделано вывод, что исследования психоанализа в научном поле является необходимым условием развития постнеклассической научной парадигмы.

Ключевые слова: психоанализ, бессознательное, психология, наука, фаллибиллизм, пробабиллизм, фальсификационизм, З. Фрейд.

Nelin Ye. V. Problem of the scientific status of psychoanalysis in the academic world: disputes and perspectives

The article deals with the problem of the development of psychoanalysis in the context of modern academic science. The prerequisites for the development of psychoanalysis as a method of studying the unconscious structures of the psyche, the views of S. Freud and his contemporaries on the scientific status of psychoanalysis are revealed. The theoretical origins of the psychoanalytic paradigm in the system of post non-classical development of science and a new style of scientific thinking, in particular, probabilmism and fallibilism, are substantiated. It is concluded that research into psychoanalysis in the scientific field is a prerequisite for the development of post non-classical scientific paradigm.

Key words: psychoanalysis, unconscious, psychology, science, fallibilism, probabilmism, falsifiability, S. Freud.